

SOCIOLOGIJA OBRAZOVANJA

TEORIJSKI PRISTUPI I ORIJENTACIJE U SOCIOLOGIJI OBRAZOVANJA

Prof. dr Slavka Gvozdenović

Teorijska orijentacija i naučni pristup

- **Teorija** se najčešće određuje kao duhovno razgledanje suštine stvari, sistematsko objašnjenje dijela stvarnosti ili stvarnosti u cjelini. Sociološka teorija može se odrediti kao niz ideja i stavova pomoću kojih razumijevamo i objašnjavamo činjenice društvenog života. Jedinstvo teorije i istraživanja doprinosi boljem razumijevanju karakteristika određene istorijske epohe, cjelovitijem sagledavanju društvenih procesa i odnosa, kao i plodnijem povezivanju tradicije i savremenosti.
- Pod ***naučnim pristupom*** se podrazumijeva misaona tačka posmatranja i analize naučnih problema koji se izdvajaju u cilju teorijskog objašnjenja, dok ***teorijska orijentacija*** obuhvata skup opštih principa kojima se nastoje objasniti elementi i odnosi u okviru određenog polja teorijskog posmatranja. (M. Popović, 1974: 21).
- Koković, na primjer, diferencira teorijske pristupe (*društveno-istorijski, strukturalistički, funkcionalistički i analitički*) i teorijske orijentacije. Prema *društveno-istorijskom pristupu* korišćenje savremenih izvora čini osnovu za objašnjavanje činjenica u oblasti obrazovanja. Teorijska razmatranja u kontekstu istorijskog pristupa uglavnom se odnose na karakteristike određene istorijske epohe, društvenog sistema, tip kulture i slično. Ključni pojmovi u ovom pristupu su: rađanje, promjena, rast, razvoj, napredak, nazadovanje. Prema *analitičkom pristupu* obrazovanje je komponenta ukupnog svijeta društvenih odnosa, civilizacije i kulture.
- Teorijske pristupe i orijentacije razmatraćemo jedinstveno. Pored **funkcionalističkog i strukturalističkog pristupa i orijentacije, iznijemo osnovne karakteristike marksističkog, interakcionističkog i liberalističkog pristupa i orijentacije.**

1. Funkcionalistički pristup i orijentacija

- Osnova funkcionalističkog pristupa sastoji se u pokušaju primjene sociologije kao nauke o obrazovanju na pitanja integracije društva. Teorijsko utemeljenje funkcionalizma započinje učenjem **Emila Dirkema**. On smatra da svaki pojedinac, prema svojim sklonostima, treba da obavlja **različite uloge**, i da se u tom smislu mora adekvatno pripremiti za **konkretnu funkciju u društvu**.
- Polazeći od Dirkemovih ideja, američki teoretičar sociologije **Talkot Parsons** dalje razvija osnove funkcionalizma i prilagođava ih savremenim društvenim uslovima. Parsons smatra da svako društvo ima potrebu da definiše određene ciljeve, kao i načine, sredstva i mogućnosti za realizaciju tih ciljeva. **Pri istraživanju međusobne zavisnosti vaspitanja, socijalizacije i kulture, Parsons obrazovanje posmatra kao element društvenog i kulturnog sistema, ističući njegovu ulogu kao kohezivne, integrativne i produktivne činjenice**. Posebno se bavi uticajima kulturnog i vrednosnog sistema na razvoj i formiranje ličnosti, kao i ulogom obrazovanja u ostvarivanju dominantnih ciljeva društva, što implicira prenošenje temeljnih normi i vrijednosti sa generacije na generaciju.
- Djelovanje pojedinaca unutar društvenih ustanova pretpostavka je za funkcionisanje društva kao cjeline. Djelovi društva (porodica, religija, školski i politički sistem itd.) povezani su u stabilnu i skladnu cjelinu, u kojoj svaki dio ima određenu funkciju u održavanju društvene cjeline u stanju harmonične ravnoteže.
- Prema funkcionalističkoj orijentaciji razlike u sposobnostima i zalaganju pojedinaca imaju prednost u odnosu na naslijeđene društvene privilegije. Članovi društva obavljaju određene uloge i zauzimaju odgovarajuće položaje u društvenom sistemu. Vaspitanje, obrazovanje i socijalizacija prikazuju se kao *društveni procesi* koji presudno utiču na oblikovanje i prilagođavanje pojedinca društvenom sistemu. Društveno priznate norme i vrijednosti postaju norme i vrijednosti svih članova društva. Pri tom se previđa da su vrijednosti koje obrazovni sistem prenosi vrijednosti vladajuće manjine i nosilaca društvene moći, a ne društva kao cjeline.

Slično Parsonsu, **K. Dejvis i E. Mur** (američki sociolozi) obrazovanje shvataju kao sredstvo raspodjele uloga, s tim što u društvenoj stratifikaciji vide sredstvo kojim društva osiguravaju da se najsposobniji pojedinci rasporede na položaje koji su funkcionalno najvažniji za društvo. Visoke nagrade podstiču na takmičenje i sticanje potrebnih znanja i vještina za obavljanje određenog posla. Školski sistem raspoređuje i ocjenjuje pojedince u skladu sa njihovim talentima i sposobnostima za *popunjavanje* najvažnijih položaja.

Parsonsov učenik **Robert Merton** formuliše tri principa funkcionalizma:

- *Princip funkcionalnog jedinstva* (svaka društvena pojava, a samim tim i obrazovanje, mora imati pozitivnu ulogu u odnosu na funkcionisanje društvenog sistema u cjelini).
 - *Princip univerzalne funkcionalnosti* znači da sve društvene i kulturne forme i pojave moraju zadovoljiti određenu društvenu potrebu. U tom smislu obrazovanje ima značajan doprinos u održavanju društvenog sistema.
 - *Princip funkcionalne neophodnosti* - sve društvene pojave i ustanove su neophodne da bi društvo funkcionisalo. Utoliko je i obrazovanje neophodno za opstanak i efikasno funkcionisanje društva.
- Navedeni postulati sadrže i odgovor na osnovna pitanja funkcionalističkog stanovišta:

- *1. Kakve su funkcije obrazovanja za društvo kao cjelinu?*
- *2. Kakvi su funkcionalni odnosi između obrazovanja i ostalih djelova društvenog sistema?*

Obrazovanje, škola i porodica, prema funkcionalističkoj teoriji, imaju značaj ukoliko doprinose skladnom funkcionisanju društva kao harmoničnog sistema. Škola je shvaćena ka *centralno mjesto socijalizacije*, ona djeluje kao *most* između porodice i društva, jer priprema mlade ljude za njihove buduće uloge u društvu.

- Funkcionalističkom shvatanju obrazovanja i društvene stratifikacije upućivane su brojne kritike. Ispostavilo se da je teško dokazati koji su položaji funkcionalno važni, ukoliko je položaj povezan sa visokom nagradom, to ne znači da je funkcionalno važan. Pored toga, funkcionalni značaj određenih djelova unutar sistema ne mora da bude njihov stvarni značaj. Upitno je i da li najobrazovaniji pojedinci zauzimaju najvažnije društvene položaje. Opadanju uticaja funkcionalizma doprinosi naglašavanje činilaca koji dovode do društvene kohezije i zanemarivanje onih koje izazivaju podjele i konflikte.

2. Strukturalistički pristup i orijentacija

- Strukturalistička teorija je bliska funkcionalističkoj, iako među njima postoje specifične razlike. Dok funkcionalisti naglašavaju ulogu (funkciju) djelova u određenom društvenom sistemu, predstavnici strukturalizma polaze od sistema (strukture) kao društvene tvorevine, u kojoj je bitna cjelina veze, a ne sadržaj pojedinih elemenata.
- Jedan broj autora strukturalizam povezuje sa funkcionalizmom, dok ga drugi poistovjećuju sa filozofskim pravcem koji je razvijan u Francuskoj i utemeljen u djelu **Luja Altisera**. Zajednička odlika strukturalističkih stavova sastoji se u vjerovanju da se fenomeni ljudskog života mogu razumjeti isključivo kroz međusobne odnose. Ti odnosi grade strukturu koja čovjeka oblikuje po svojoj mjeri, redukujući njegove mogućnosti na strukturalne karakteristike, spoljašnje uslove i uticaje.
- Razvoju i afirmaciji strukturalističke teorije doprinijeli su francuski teoretičari početkom druge polovine XX vijeka. Strukturalizam se razvijao u različitim oblastima znanja, u matematici i društvenim naukama, u strukturalnoj antropologiji **Klod Levi-Strosa**, lingvistici **Ferdinanda Sosira**, strukturalnoj psihoanalizi **Žaka Lakana**, u teorijskim radovima **Mišela Fukoa**, **Luja Altisera**, **Luja Kozera**, **Ralfa Danerdorfa** i drugih.
- Društvo se u strukturalističkoj teoriji određuje kao složena cjelina, **struktura** elemenata koja nastaje i funkcioniše relativno nezavisno od pojedinaca. Akcenat je istraživanju relativno trajne i stabilne **strukture** društvenih i kulturnih pojava, u kojima svaki član dobija značenje i vrijednost. Kao teorijske odrednice strukturalizma izdvajaju se: izučavanje strukture društvene pojave; otkrivanje povezanosti elemenata strukture; proučavanje socijalne statike; otkrivanje značaja i uloge jezika u društvu.

Miomir Ivković, uslovno, razlikuje tri faze razvoja strukturalizma :

- predfilozofska faza razvoja,
- filozofska faza,
- poststrukturalistička faza razvoja.

Dok se u *prvoj fazi* razvoja strukturalizam utemeljivao kao metodološki pristup, u *drugoј fazi* se pojavljuju rasprave koje filozofiju subjekta zamjenjuju analizom strukture pojava. U *trećoj fazi* se, od istraživanja strukture, prelazi na istraživanje procesa koji dovode do nastajanja struktura.

- Strukturalistički pristup vasitanje i obrazovanje sagledava kao predmet samostalnih disciplina (pedagogije, sociologije, sociologije obrazovanja) u okviru kojih su formirane brojne posebne discipline, što omogućuje da se pojave i procesi u obrazovanju i društvu razmatraju sa različitih aspekata. Obrazovanje i slobodno vrijeme, obrazovanje i rad, obrazovanje i politika izučavaju se u međusobnoj povezanosti, ali i kao samostalne oblasti društvenog života.

Levi-Stros je društvo definisao kao totalitet čiji svi vidovi, od ekonomskog i tehničkog do religioznog i estetskog, čine jednu smisaonu cjelinu. Na toj osnovi, kao objektivaciju tog totaliteta uvodi pojam strukture. Strukturalna antropologija Levi-Strosa utemeljena je na učenju o primarnosti intelektualnog nad organsko-biološkim u čovjeku. Ukazujući na značaj *strukturne lingvistike*, Stros ističe da jezik nije samo posrednik među ljudima, već da određuje način postojanja cjeline, da *jezik kao sistem određuje društvo kao sistem*, i zaključuje da *zakoni strukturalne lingvistike u najopštijoj formi izražavaju strukturu društvenih odnosa*.

3. Marksistički pristup i orijentacija

Marksistička teorija društva jedna je od dominantnih makrosocioloških teorija, utemeljena sredinom XIX vijeka. Određuje se kao specifična forma konfliktne teorije jer naglašava stanje sukoba, stalnost promjena i razvoja, po čemu se razlikuje od tradicionalnog funkcionalno-strukturalističkog pristupa, prije svega funkcionalizma.

- **Karl Marks** (1818-1883) i **Fridrih Engels** (1820-1895) nijesu posebno razmatrali pitanja vaspitanja iako su u njihovim radovima prisutne pedagoške ideje – kroz bavljenje pitanjima čovjeka, društva i društvenih odnosa; problemima čovjeka i ljudske istorije, podjelom rada i položajem pojedinca u društvu. Pod vaspitanjem Marks je podrazumijevao: intelektualno vaspitanje, fizičko vaspitanje i tehničko vaspitanje. Čovjek u procesu rada i obrazovanja usvaja određena znanja, razvija navike i vještine, djeluje na okolnosti i uslove u kojima radi, mijenja društvo i sebe samoga kao čovjeka.

Čovjek je, prema marksističkom shvatanju, biće prakse, a vaspitanje integralni dio njegove individualne i društvene prakse. **U uslovima podjele rada, privatne svojine i klasne organizacije društva, vaspitanje postaje ne samo društveno već i klasno uslovljeno.**

Većina autora - koji se bave razmatranjem ključnih problema, značaja, uticaja i ishoda marksističke orijentacije - ukazuje na dva dominantna pitanja:

1. Na koji način ekonomska infrastruktura oblikuje obrazovni sistem? i
2. Kako obrazovni sistem proizvodi radnu snagu koju sistem zahtijeva i traži?

Marks polazi od društvene uslovljenosti vaspitanja i istražuje povezanost između proizvodnih odnosa, moći, ideologije i obrazovanja. Obrazovni sistem je uslovljen ekonomskom osnovom i značajno doprinosi reprodukciji postojećeg društvenog sistema.

Reprodukcija radne snage uključuje reprodukciju vještina potrebnih za radnu snagu, kao i reprodukciju ideologije vladajuće klase.

- Vladajuće ideje pojavljuju se kao ideje vladajuće klase, što korespondira sa klasnim karakterom vaspitanja: „Misli vladajuće klase su u svakoj eposi vladajuće misli, tj. klasa koja predstavlja vladajuću *materijalnu* silu društva je ujedno i njegoa vladajuća *duhovna* sila.“ (K. Marks–F. Engels, 1974: 43) Obrazovanje se pojavljuje kao sredstvo kojim se održava moć vladajuće klase. Politički autoritet transponuje se u pedagoški autoritet koji je determinisan političkom voljom, potrebama i interesima kapitalističkog društva. Porast ekonomske moći i količine materijalnih dobara kojim društvo raspolaže rezultira priznavanjem *moći* kao vrhovnog principa, implicirajući porast nemoći pojedinca. **Čovjek se otuđuje na individualnom planu, od društva i u odnosu sa drugim čovjekom.**
- Iz otuđene djelatnosti čovjeka proizilazi postvarenje društvenih odnosa proizvodnje, ljudski svijet se pojavljuje kao predmetni svijet, a odnosi među ljudima svode se na funkciju predmetnih odnosa. Čovjek vrijedi ukoliko posjeduje (materijalne vrijednosti) i ukoliko doprinosi reprodukciji datog društveno-ekonomskog poretka. Izlaz iz takvog stanja jeste u društvenim promjenama i stvaranju novog društva.
- Obrazovanje bi, prema marksističkom učenju, trebalo da omogući slobodan i svestran razvoj ličnosti, da podstakne optimalan razvoj sposobnosti svakog pojedinca. Kao prostor za realizaciju tih ideja projektovano je buduće *komunističko društvo*, u kojem bi, umjesto privatnog, trebalo da dominira zajedničko vlasništvo i rad kao najviša vrijednost. Konfliktna stanja ustupila bi mjesto humanističkim vrijednostima, solidarnosti i saradnji kao elementarnim načelima egzistencije čovjeka i društva.

4. Interakcionistički pristup i orijentacija

U osnovi interakcionističkog pristupa su mikro kategorije. Interakcionistička teorija se poistovjećuje sa *simboličkim interakcionizmom* koji je razvijan na temelju radova američkih teoretičara **Džona Djuja** (*John Dewey*), **Viljema Tomasa** (*William Thomas*), **Džordža Herberta Mida** (*George Herbert Mead*), **Herberta Blumera** i drugih.

- Interakcionizam polazi od analize interakcije malih razmjera, a ne od društva kao cjeline. Predstavnici interakcionističke orijentacije posebnu pažnju posvećuju interakciji, tj. procesu djelovanja među pojedincima. Budući da svako djelovanje (akcija) ima neko značenje za one koji su u njega uključeni, razumijevanje tog procesa zahtijeva interpretaciju značenja koji učesnici daju svom djelovanju. Na taj način pojedinci razvijaju svijest o sebi samima koja utiče na njihovo ponašanje. Značenja se mijenjaju u zavisnosti od konteksta u kojem se pojavljuju, budući da ista pojava u različitim kulturama može imati različita značenja.
- Da bi komunikacija bila smisljena ljudi koriste simbole koji su zajednički pripadnicima određenog društva. Šušnjić ističe da svaki simbol ima više od jednog značenja.
- **Džordž Herbert Mid** (1863-1931) pojedinačno ponašanje posmatra kroz njegovo povezivanje s ponašanjem drugih ljudi. Uzajamno djelovanje podrazumijeva obostrano aktivan odnos koji rezultira promjenama u ponašanju učesnika. Proces interakcije može se odrediti i kao *kontinuirani proces* interpretacije, u kojem svako preuzima ulogu drugoga. Prihvatajući ulogu drugog čovjek posmatra sebe i sopstvene postupke sa stanovišta drugih osoba. Čovjek uči preuzimanjem uloge drugih, što doprinosi razvoju sopstvene ličnosti i boljem razumijevanju svih učesnika u procesu interakcije. Ako je u poziciji *drugog* društvena zajednica u kojoj živi, pojedinac postaje svjestan onoga što se od njega očekuje i u kom pravcu treba da usmjeri svoje ponašanje.

Herbert Blumer, Midov učenik, razlikuje tri pretpostavke na kojima se temelji simbolički interakcionizam:

- 1) Djelovanje ljudi na temelju značenja koja pripisuju predmetima i događajima, odnosno simbolima;
- 2) Izviranje značenja iz procesa interakcije; i
- 3) Značenja nastaju kao rezultat interpretacija kroz preuzimanje uloga.

U literaturi se navode primjeri koji pokazuju da na uspjeh (i neuspjeh) učenika u školovanju utiču interakcijski procesi u učionici, personalna ponašanja i značenja koja se stvaraju u tim situacijama. Ishodima nastavnikove klasifikacije učenika bave se dvije teorije: *teorija o samoispunjavajućim proročanstvima* i *teorija etiketiranja*. (Haralambos, 1989)

- Teorija o **samoispunjavajućim proročanstvima** polazi od analize situacije kad nastavnik određuje učenika kao „bistrog“ ili „tupog“, predviđajući ili *prorokujući* da li će učenik dobiti dobre ili loše ocjene. Angažovanje učenika u skladu sa nastavnikovim očekivanjima znači da se proročanstvo ispunilo: *nastavnikova predviđanja su se ostvarila*.
- Teorija **etiketiranja** na sličan način objašnjava djelovanje i ishodišta nastavnikove *definicije* učenika. Ukoliko se pojedini učenici etiketiraju kao „problematičnog vladanja“, moguće je da će biti disciplinski kažnjeni za postupke koji među „dobrim“ učenicima prolaze nezapaženo. Taj vid sankcionisanja može rezultirati negativnim posljedicama, osjećanjem diskriminacije i devijantnim ponašanjem učenika.

Navedeni primjeri ilustruju značaj interakcionističkog pristupa za dalji razvoj sociologije obrazovanja. Ovaj pristup je doveo u pitanje nastavničke definicije **sposobnih i nesposobnih učenika**, kao i **učenika dobrog i lošeg vladanja**. Učenici koji su *označeni* kao neuspješni u određenoj situaciji, mogu se pokazati kao sposobni i uspješni u drugoj situaciji.

- I pored značaja interakcionističke teorijsko-metodološke orijentacije, kao osnovni nedostatak navodi se što se interakcije često posmatraju nezavisno od postojećeg društveno-istorijskog konteksta. Na taj način izostaje sagledavanje socijalne sredine koja utiče na interpersonalne odnose, a time i na proces interakcije u školi i/ili učionici – na koji ne utiču samo lične osobine učenika i nastavnika, već i osobine porodice i socijalna sredina u koju su uključeni i nastavnik i učenik.

5. Liberalistički pristup i orijentacija

„Obrazovanje (je) suština očuvanja *demokratskog društva*.“ Evropski sud za ljudska prava

- Liberalističko učenje o obrazovanju polazi od sagledavanja uloge koju obrazovanje ima ili bi trebalo da ima u savremenom demokratskom društvu. To stavnovište je imalo najviše uticaja u zapadnim društvima, iako bi se prije moglo govoriti o afirmaciji ideje o pozitivnim promjenama na planu ličnog razvoja, nego o ostvarivanju liberalnih tendencija u životu društvene zajednice, škole ili pojedinca.
- Liberalističko učenje se najjasnije manifestuje u stavu da obrazovanje podstiče lični razvoj i samoispunjenje, doprinosi oblikovanju duhovnih i fizičkih aspekata ličnosti, pomaže pojedincu da razvije svoje misaone, fizičke, emocionalne i duhovne talente. **Besplatnim školovanjem obrazovni sistem omogućuje svima da razviju svoje sposobnosti i talente.** Ostvarivanje prava na školovanje trebalo bi da doprinese napredovanju u obrazovanosti svakoj pojedinca i većem stepenu društvene pokretljivosti. Utoliko bi, po liberalističkom shvatanju, ekspanzija i porast značaja obrazovanja doprinijela **većoj demokratizaciji i društva i smanjenju socijalnih razlika.**
- Praksa je pokazala da uključivanje sve većeg broja mladih ljudi u obrazovni proces nije značajno uticalo na ekonomske nejednakosti. Ispostavilo se da veća ulaganja u školstvo, kvantitativna ekspanzija obrazovanja i besplatno školovanje nijesu doprinijeli smanjenju socijalnih razlika, unapređivanju kvaliteta obrazovanja i poboljšanju kvaliteta života.
- Ubrzane promjene u savremenom svijetu i uvođenje novih tehnologija produbile su jaz između bogatih i siromašnih, između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, između tradicije i savremenih tendencija, između dugoročnih i kratkoročnih ciljeva i zadataka, između duhovnog i materijalnog svijeta.

Transponovanje ideje o ličnom razvoju i samoispunjenju u konkretne društvene sadržaje jeste spor, težak i dugotrajan proces, dok njegovi ishodi zavise od mnogobrojnih faktora. Promjene u razvoju društva i napredovanje u obrazovanosti pojedinca uvijek sobom nose neizvjesnost krajnjih ishoda, nezavisno od toga koliko su brižljivo planirane, praćene i usmjeravane. O tome svjedoči nesklad između planiranih procesa i ishoda s jedne strane, i ostvarenih efekata, na drugoj.

* * *

I pored određenih sličnosti različitih teorijskih orijentacija u sociologiji obrazovanja, evidentno je da svaka od njih na specifičan način objašnjava društvo, njegovo funkcionisanje i razvoj i da svi pristupi zajedno doprinose boljem razumijevanju pojedinih društvenih pojava.

Neodrživo je, dakle, precjenjivanje značaja bilo kojeg pristupa i/ili teorijske orijentacije na štetu ostalih, jer je za cjelovito objašnjenje, razumijevanje i tumačenje društvenih fenomena, procesa i odnosa u društvu i obrazovanju neophodno kritičko promišljanje i preispitivanje različitih pristupa i teorijsko-metodoloških orijentacija.

Uzajamno povezivanje društvenih činjenica i naučne teorije može smanjiti rizik uprošćavanja, a samim tim i jednostranosti i isključivost pojedinih pristupa ili orijentacija.